

Ірина СКИБА

ЛОКАЛІЗМИ У СЛОВНИКАХ Є.ЖЕЛЕХІВСЬКОГО, С.НЕДІЛЬСЬКОГО ТА Б.ГРІНЧЕНКА: СПРОБА ВЗАЄМОПРОЧИТАННЯ

У період формування нової літературної мови ще не склалися передумови для створення єдиних норм української літературної мови, вироблення загальнонаціональної мови. У першу чергу це пов'язано з особливостями історичного розвитку українських земель, розподілених між Росією та Австро-Угорщиною, а також зумовлено іншими суспільними, ідеолого-політичними чинниками. Як зазначає Ю. Шевельов, "в найгіршому стані - і де юре, і де факто - перебувала українська мова на підросійській Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових гарантій, а в дійсності цілком усунена з громадського життя); у найкращому стані була вона в Галичині, де її вживано публічно" [1, 19]. Неоднаковість умов відбилася на рівні, стані розвитку української мови в різних ареалах її побутування.

До середини сімдесятих років XIX ст. Галичина, в умовах хоча і відносної ізоляції, засвоює мовні здобутки Наддніпрянської України, але після указу 1876 р. про повну заборону українських друків у Російській імперії "вся літературно-видавнича діяльність, а тим самим і відповідальність за розвиток української літератури, української культури і мови переноситься на Галичину" [2, 6]. Таким чином, нова українська літературна мова формувалась на східних і західноукраїнських землях у різних своїх варіантах, які ґрунтувались на східноукраїнській та західноукраїнській діалектних основах.

Показником рівня розвитку мови на західноукраїнських землях стає визначна праця з української лексикографії – "Малорусько-німецький словник" Є. Желехівського та С. Недільського, який об'єктивно відтворив напрямки мовотворчого процесу, що відбувався в певних конкретно-історичних умовах, а також відбив основні напрямки розвитку лексикографії цього періоду. У цей час основним завданням українських лексикографів було створення "повного" словника, в якому було б зібрано всі лексичні багатства народної і літературної мови. У цьому словникові лексичний матеріал автори подають без розрізнення лексики живої народної мови, з її діалектами, і лексики літературної мови, оскільки словник мав на меті подати лексику української мови у всій повноті.

У "Малорусько-німецькому словнику" виразно простежуються риси західного варіанту української літературної мови, який базувався на народнорозмовній основі діалекту південно-західного, і, водночас, виявлено виразну орієнтацію на зближення з літературною мовою, яка спиралася на діалекти східноукраїнського ареалу. Та, як зазначає Ю. Шерех, "... хоч цей словник великою мірою спирається на галицький лексичний матеріал, але це не був виключно галицький регіональний словник" [2, 15].

У післямові до перевидання "Малорусько-німецького словника" О.Горбач зазначає, що "докладної аналізи матеріалу всього словника все ще не написано..." [3, 1122], а також те, що "український матеріал словника Желєхівського й Недільського використовували всі наступні лексикографічні праці, головню ж Словарь Б.Грінченка" [3, 1123]. Зіставлення реєстрів обох словників підтверджує думку про те, що значна кількість реєстрових слів у цих словниках збігається, хоча спиралася вони на різні (західну та східну) діалектні бази.

У зв'язку з цим, на прикладі матеріалів літер "А", "Б", "Г" та "Г" простежимо подальшу лексикографічну долю локалізмів, зафіксованих у "Малорусько-німецькому словнику" Є.Желєхівського та С.Недільського (далі СЖ), та їх відображення у значних загальнономовних словниках – "Словарі української мови" за редакцією Б.Грінченка (далі СГ) і "Словнику української мови" в одинадцяти томах (далі СУМ). До уваги необхідно взяти і сучасний словник, що фіксує слова з літерою Г, яка передає звук [г], оскільки такі лексеми є характерними для південно-західного наріччя і досить послідовно фіксуються в словнику СЖ (326 слів), наявні вони і в словнику СГ (250 слів), а в СУМ – через видалення цієї букви з українського алфавіту – ні, тож звернемося до "Словника - довідника вживання літери Г" М.Паночка, у якому подано 656 слів з літерою Г (далі С-Д).

Як зазначено вище, "Малорусько-німецький словник" Є.Желєхівського та С.Недільського яскраво відтворив характерні риси західноукраїнського регіону, які знайшли свій вияв у фонетико-морфологічних, лексико-фонетичних, лексико-словотвірних, власне лексичних, акцентологічних, синтаксичних типах діалектних явищ.

На фонетичному, лексико-фонетичному рівнях проступають такі особливості:

- наявність протетичного приголосного [Г] - ГАЛЬМАЗИ /альмази/, ГАНГОЛЬ /анголь/, ГАРКАН /аркан/, ГЕРЕТИК /єретик/, ГИНЕЙ /иней/, ГИГЛА /игла/, ГИРЖА /иржа/ та ін.;

- наявність звукосполучень [ИР], [ИЛ] - БИРВА /брова/, ГИРБЕТ /хребет/, ГИРМИТИ /гриміти/ та ін.;

- наявність перестановки приголосних чи складів /метатеза/ - БОДНАР /бондар/, БУВАЛА /булава/, ГОБОРТКА /обгортка/, ГАНАВИЦІ /нагавиці/ та ін.;

- зміна звукосполучки [ДН] на [ГН] - ГНЕСЬ /днесь/ та ін.;

- наявність локальних заступлень одних звуків іншими - БАРКАН /паркан/, БЛЯ /для/, ГЕТЕЛЬ /дятьель/, ГІД /дід/, ГЕЗДЕ /ось де/, ГОЖИГИ /годити/, ГОРІВКА /горілка/, ГРОЖНО /грізно/, ГЛИСТИ /гристи/, ГЗЕЙВОРОНОК /жайворонок/, ГУШЛІ /гуслі/ та ін.

Показово, що з усіх наведених прикладів лише варіант БАРКАН /

паркан/, зафіксований у СУМ з позначкою "діалектне" у тому самому вигляді, що і СЖ. З інших лексем взято до СГ локалізми у їх другому варіанті, що подається у СЖ поряд з основним і більш наближений до східного варіанту мови. Як зазначає М.Пилинський, "різні діалектні фонетичні форми слів подаються в словнику обмежено. Слова, відомі в різних говорах української мови, але у відмінній фонетичній формі, найчастіше подаються в такій фонетичній формі, яку вони мають у південно-східному наріччі" [4, 36].

На рівні словотвору слід виділити такі діалектні особливості:

- лексеми з префіксом БЕЗ-, які зафіксовані у СЖ, СГ та СУМ - БЕЗБАЧ, БЕЗДУХИЙ, БЕЗПАЛЬКИЙ /-чий/, БЕЗПЕРЕЧ та ін., але є й такі, що потрапили до СУМ, обминувши СГ, - БЕЗВАЖНИЙ, БЕЗВСТИДНИК, БЕЗЧЕЛУВАТИ, БЕЗСЛИХ та ін. і, як правило, з позначкою "діалектне";

- лексеми із суфіксом -ІСТЬ - БЕЗВАЖНИСТЬ, БЕЗПЕРЕСТАННІСТЬ, ГОРДЛИВІСТЬ, які надалі не зафіксовані; БЕЗДОЛЬНІСТЬ, БЕЗВИННІСТЬ (СЖ, СГ), БЕЗВІДРАДНІСТЬ, БЕЗВСТИДНІСТЬ, БЕЗПЕРЕРВНІСТЬ, БЕЗПРИСТРАСНІСТЬ (СЖ, СУМ), БЕЗСЕРДЕЧНІСТЬ, БЕЗКАРНІСТЬ (СЖ, СГ, СУМ);

- лексеми із суфіксом -СТВО/-ІСТЬ - БАЙБІРСТВО, БАЙБАЦТВО, БЕЗДІЙСТВО (СЖ), БЕЗУМСТВО (СЖ, СГ, СУМ);

- лексеми із суфіксами -НН/я/, -ТТ/я/, -ЧЧ/я/, які є дуже характерними для СЖ - БЕЗЧИНЄ, БРЕНЕНЄ, БЕЗВІЧЄ, БЕЗПОМІЧЄ (СЖ), БОЛОНЄ, БРОСТЄ, БЕЗПУТЕ (СЖ, СГ), БАЧЕНЄ, БЕЗСОНЄ, БИТЕ (СЖ, СУМ);

- словформи типу БОЙСКО /боїще/, БЕЗБАЧ, БЕЗПЕРЕЧ, БІГЧИ (бігати) та інші (СЖ).

Отже, "Малорусько-німецький словник" Є.Желехівського та С.Недільського відбиває словотвірні процеси, що відбувались у мові в даний період: подальше творення слів префіксальним способом, зокрема, за допомогою префікса БЕЗ-; збільшення кількості абстрактної лексики, що утворюється переважно суфіксальним способом, а також фіксує дериваційні моделі, які виявили помітну словотворчу активність саме в західному регіоні.

На лексичному рівні діалектизми широко представлені у складі всіх лексичних груп:

- назви людей за спорідненням, віком - АТРА - невістка, БРАТВАН, БРАЩЕНЬ - брат, ГАЗА - подружжя, БАДІКА - старший за віком чоловік, ГЕЛКІЙ - парубок та ін. (СГ і СУМ подають лише БАДІКА);

- назви людей за родом занять БАЄНЯ - ворожка, БРАНЕЦЬ - рекрут, АСНАЧ - робітник на судні, ГРИМ - прибиральник та ін. (СГ і СУМ фіксують БРАНЕЦЬ);

- назви людей за характеристикою особи - БАЙМУД - дурень, БАЙТАЛА - дурник, ГИЗА - заздрісник, ГРОМОБІЙ - крикун, ГРУБОВАНЬ - товстун, БЕЗДУХИЙ - боягуз, ГАЛАПАС - дармоїд, БАКОСЬВІТ - підлабузник та ін. (СГ - БАЙМУД, СУМ - ГАЛАПАС);

- назви міфічних істот - АГИЛ - чорт, АНЦИБОЛОТ - болотний чорт, БЕРЕГІНЯ - русалка та ін. (СГ і СУМ подають АНЦИБОЛОТ; а СУМ ще й БЕРЕГІНЯ);

- назви предметів домашнього вжитку - АГЕЛ - огорожа для овець, БАРД - сокира, БЕСАГИ - сакви, БОЧІЛКА - діжка, ГЕФ - черпак, ГРАЖДА - клітка, ГРИНДА - поличка, та ін. (СГ фіксує АГЕЛ, БЕСАГИ, а СУМ -

БАРД, БОЧІЛКА, БЕСАГИ з позначкою "діалектне");

- назви *страв, їжі* - БУДЗ - овечий сир, ГІЯ - горілка, ГЛІ - сирок, ГИШКОВЕ - м'ясе, ГОЛЯНЧА - паляниця з кислого тіста (СГ і СУМ подають БУДЗ);

- *локальні назви рослин, тварин, місцевості* - БАБКА - гриб підберезовик, БАЙДРАК - чортополох, ГАЙЗУБ - волошка, ГІРКИНЯ - гіркий гриб, ГАДЖУГА - молода смерека, ГОРОХІВНИК - акація, ГОРЧАК - гірка трава, ГРИЧАК - вид грибів; ГАЙМА - бобер, ГАЙСТЕР - чорногуз, ГЛАДУН - гризун; ГОЛТВА - пльос, ГРУЗЬ - болото (СГ містить БАБКА, БАЙДРАК, ГАДЖУГА, ГАЙСТЕР, ті ж, крім БАЙДРАК, вміщує і СУМ).

Досить широко представлена в словнику СЖ лексика, що є діалектним запозиченням з інших мов, зокрема з німецької, - АБАХТА - гауптвахта, АБШИТ - звільнення в запас, АБШИТОВАНИЙ - звільнений в запас, АЛЮМНУС - вихованець семінарії, БАКАЛЯР - вчитель народної школи, ГЕЛЬОТ - раб, ГОМАР - молот, молоток та ін., яка також зафіксована частково (СГ подає АБАХТА, АБШИТ, АБШИТОВАНИЙ, СУМ - АБШИТ, АБШИТОВАНИЙ).

Таким чином, словник С. Желехівського та С. Недільського засвідчує наявність локалізмів, характерних для південно-західного наріччя, у багатьох лексичних групах і дає можливість досліджувати їх подальшу долю в пізніші часи в інших загальнономовних словниках української мови.

Примітною ознакою реєстру "Малорусько-німецького словника" є також варіантність форм, синонімія. При ближчому розгляді можна помітити розгалужені синонімічні ряди. Так, до загальноновживаного КАРТОПЛЯ у СЖ подано локалізми БАНДЗ, БАРАБОЛЯ, БАРБОЛЯ, БЕЛЕНА, БОЛЯ, БУЛЬБА, БУЛЬБАШКА, БУЛЬБІСКО, БУЛЬВІНКА, БУЛЬВІЯНИЦЯ, ГАЛАГОДА, ГАРАБОЛЯ, ГАРДЗОЛЯ, ГРУЛЯ. З наведених лексем СГ подає лише БАРАБОЛЯ, БАРБОЛЯ, БОЛЯ, БУЛЬБА, БУЛЬБАШКА, БУЛЬБІСКО, БУЛЬВІНКА, ГРУЛЯ, а СУМ лише БАРАБОЛЯ і БУЛЬБА з позначкою "діалектне". Із ряду АГІВКА, ГАЇВКА, ГАЇЛКА, ГАЛАГІВКА, відомих у СЖ, до СГ потрапили усі лексеми, крім АГІВКА, а до СУМ - тільки ГАЇВКА з позначкою "діалектне". Ряд ГАЛЬМА, ГАЙМА, ГАЛЕМ, ГАМІВ представлений у СГ лексемами ГАЛЬМА і ГАМІВ = ГАЛЬМО (СЖ). З ряду БРАТАК, БРАТАН (-нич), БРАТІВАН, БРАТИК, БРАШЕНЬ і СГ, і СУМ подають БРАТИК, БРАТАН. З варіантів БОЛЯЧКА - БОЛЬФА, БОВФА; ТАРГАН - ГАРДАН, ГЕДЗАН до обох словників не взято жодного.

Цілком закономірно, що широко представлені в СЖ власні назви гір, низин, річок, гірських рівнин південно-західного регіону, також відсутні в СГ і СУМ. Наприклад: *полонина* - БАЛАСИНІВ, БАЛТАГОН, БОЛКУН, ГАДЖИНА; *гори* - БАГНА, БЛИЩЕ, БОБАЙКА, БОВДРИК, БРУЧИХА, ГАРАЙ, ГАТІ, ГЕЛИХА, ГЛИНИК, ГОВДА, ГОВЕРЛЯ, ГОВІРЛЯ, ГОЛЕЧЕ, ГИЧКА, ГОРОХОВЕЦЬ, ГРЕБЕНИЩЕ, ГРЕЛЬ, ГРЕЧЕНОВА, ГОРАСЦЬ, ГОСТИН, ГОСТИХ, БУБНОВА, БУБОК; *річки* - АГ (притока Тиси), БЕРТЯНСКА (Тиса), БАЛАСИНІВ (друге значення - Чорний Черемош).

Однак, у СГ поряд з більш вживаними назвами також зустрічаються дублетні, обласні варіанти, наприклад: ГОРОБЕЦЬ - ВЕРЕБЕЙ, ГОРОБЕЙ, ГОРОБЕЛЬ; БАЗУВІР, БЕЗУВІР, БУЗУВІР (БУЗОВІР - варіант, який подає СЖ, відсутній); БУСОЛ, БУСЕЛЬ, БУСЕНЬ, БУЗЬКО, БУЗЬОК, БОЦЯН.

Наведені приклади підтверджують думку про те, що "синонімія, ширше варіантність форм - це примітна ознака реєстру "Малорусько-німецького словаря", що наочно і яскраво відтворює етап становлення тих чи інших норм літературної мови, брак її модифікації" [5, 54]. Значна кількість варіантів зафіксована і в "Словнику української мови" за редакцією Б.Грінченка, хоча вони відбивають особливості не південно-західного, як у словнику Є.Желехівського, а південно-східного наріччя. СУМ при виборі лексем з рядів діалектизмів, представлених у СЖ і СГ, у значній мірі зорієнтований на СГ, надалі не тільки не розширюючи ці ряди, а подекуди навіть звужуючи їх.

Отже, при зіставленні реєстрів СЖ, СГ і СУМ можна помітити такі особливості щодо подальшої фіксації лексем:

1. Локалізми, представлені в СЖ і не зафіксовані в наступних загальнономовних словниках - АТРА - невістка, БАЄНЯ - ворожка, ГАНКА - згадка, ГЕЛКІЙ - парубок, ГЕФ - черпак, ГРИНДА - поличка та ін.

2. Локалізми, що наявні у СЖ та СГ - АНДА, АНДЕ - диви-но, АЙНО - так, БАВКА - 1) забавка, 2) балка, БАЗІ - примхи, БАВНО - повільно, БАЙМУД - дурень, БАЙДРАК - чортополох, але не представлені у словниках сучасної української мови.

3. Локалізми, які, вірогідно, потрапили з СЖ до СУМ через посередництво СГ, - АЙ - сполучник сурядності, БАЙБАРАК - верхній одяг у гуцулів, БАЛАБУХА - гуля, БАБЛЯТИ СЯ - бруднитися, БАЛАБАЙКА - балалайка, БАЛАКАНИНА - розмова, БЕЗПЕРЕЧ - постійно, БОРЖИЙ - швидкий, БАНДА - стрічка, БИЛЕНЬ - бич, БУБНИТИ - набрякати, ГАЗДА - господар, ГАЛАГАН - головня, мідний горщик, мідна монета, ГЕЛЕТЯ - дерев'яний посуд, ГРИНДЖОЛИ - сани та ін.

4. Локалізми, які потрапили до словників сучасної української мови, обминувши СГ - БЕЗОДНІЙ - бездонний, БЕЗСЛИХИ - глушина, БОЧІЛКА - діжка, БАРД - сокира, ГАЛАПАС - дармоїд, ГАМСЕЛИТИ - сильно бити, ГИНЧАТИ - ревати, ГОРИХВІСТ - птах, ГАЛГАН - нероба та ін.

5. Локалізми, які зафіксовані в СЖ з одним значенням, при подальшій фіксації у СГ та СУМ змінили своє значення:

АЛЬКИР - кімната для сну, дитяча (СЖ, СГ),

заглиблення в стіні для ліжка (СУМ);

БАЙДА - великий шмат хліба (СЖ),

гуляка, гульвіса, безтурботна людина (СГ, СУМ);

БАЙЛА - вішун (СЖ),

як лайка (СГ, СУМ);

БАКАЙ - яма в болоті (СЖ),

яма в болоті, калюжа (СГ),

калюжа (СУМ);

ГАЙДАБУРА - гайдамака, розбійник (СЖ, СГ),

бешкетник, пустун (СУМ);

ГАЛИЦЯ - чудовисько (СЖ),

домашня птиця, чорна гадюка (СГ),

чорна гадюка (С-Д);

ГАРУВАТИ - робити ринви (СЖ),

тяжко працювати (СГ, С-Д).

ГЕВАЛ - простий селянин (СЖ, СГ), здоровило (С-Д).

Тож діалектний матеріал, широко представлений у "Малорусько-німецькому словнику" на фонетичному, словотвірному, лексичному рівнях, використаний наступними загальномовними словниками непослідовно, хоча говорити про його обминання, зокрема, словником під редакцією Б.Грінченка, теж немає підстав. Найбільш послідовно використано Грінченком саме локалізми на букву Г, можливо, якраз через нехарактерність їх для південно-східного наріччя, навіть деяку екзотичність, і саме ці лексеми відтворені в словнику М.Паночка. "Зафіксовані у словнику Є.Желехівського діалектизми є цікавими для дослідників з багатьох причин: по-перше, тому, що частина їх на сьогодні вже втрачена; по-друге, тому, що наявність їх дозволяє зрозуміти етимологію немотивованих з точки зору сучасної мови слів; по-третє, тому, що це дозволяє простежити, як впродовж невеликого відрізка часу значення вживаних сьогодні діалектизмів змінилось" [5, 57], а також наскільки повно в подальших лексикографічних працях, зорієнтованих, насамперед, на норми, що склалися на основі південно-східного наріччя української мови, були використані мовні багатства південно-західного наріччя, простежити їх вплив на процес формування норм літературної мови.

Спостереження над фонетичними, словотвірними, лексико-семантичними особливостями "Малорусько-німецького словаря" дають підстави зробити висновок, що на всіх розглянутих рівнях виразно простежуються риси діалектів південно-західного наріччя. Водночас словник відбиває основні напрямки розвитку мови другої половини XIX століття: варіативність форм, яка пов'язана з неусталеністю норм літературної мови та відтворює процес їх становлення; розвиток словникового складу в напрямку до його абстрактизації, що виявилось у збільшенні абстрактної лексики і відбило зміни в соціальній дійсності та потреби української літературної мови.

Подальше використання реєстру словника Желехівського відбиває загальну тенденцію розвитку української мови (літературної мови), коли фонетичні, словотвірні, лексичні варіанти витіснялись тотожними дублетами, які були більше зорієнтовані на східноукраїнський регіон. Важливу роль у цьому відіграв словник за редакцією Б.Грінченка, "який продовжує традицію ряду попередніх словників щодо орієнтації на південно-східне наріччя, як основне" [4, 37].

Як уже зазначалось, кінець XIX - початок XX століття позначився в історії української літературної мови як час її активного творення з використанням надбань західноукраїнської мовної практики. Безперечно, це позначилось і на складі словника Б.Грінченка, через який, здебільшого, локалізми, зафіксовані в словнику Є.Желехівського, потрапляли або не потрапляли до подальших загальномовних словників. Особливості використання південно-західного варіанту української мови можна було прослідкувати при зіставленні реєстрів словників Желехівського, Грінченка та словника сучасної української мови в одинадцяти томах: якась частина відкидалася (хоча не завжди зрозумілі критерії відбору), певна частина локалізмів досить послідовно перейшла зі словника Желехівського до словника Грінченка і до СУМ, частина, обминувши словник Грінченка,

посіла своє місце в словниках сучасної української мови. І хоча при аналізі «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка академік О.Шахматов зазначає, що із західного регіону жива народна мова представлена не досить повно, наступні дослідники реєстру словника вважають цей закид необґрунтованим, зокрема Ю.Шерех вважає, що, всупереч закиду О.Шахматова, галицьку лексику використано досить широко. Тож фіксація діалектних явищ у словнику Желехівського та Недільського і їх подальше використання сприяло закріпленню й поширенню в словниковому складі мови окремих регіональних рис.

І все ж, за словами Ю.Шереха, «у системі сучасної української літературної мови рис, узятих безпосередньо з західноукраїнських говірок при відсутності їх на Великій Україні, дуже мало» [2, 67]. Можливо, в якійсь мірі це пов'язано з недостатньо повним використанням локалізмів, наявних у «Малорусько-німецькому словнику», зокрема варіантів форм (фонетичних, словотвірних, лексичних та ін.). У зв'язку з неусталеністю норм літературної мови в період її формування, варіанти обов'язково мають бути включені в загальномовні словники, оскільки саме варіативні відмінності - це яскравий вияв потенційного мовного багатства, можливість використати це загальномовне багатство з належною повнотою. На жаль, частина фонетичних, словотвірних, лексичних надбань західного варіанту, зокрема локалізмів, зафіксованих у «Малорусько-німецькому словнику», так і не стали повноправним набуток тих наступних лексикографічних праць, які впливали на становлення єдиних норм літературної мови, хоча «невикористовуваний запас слів західного варіанту саме й повинен був би служити одним із джерел, що збагачували б нормативну мову» [5, 61].

1. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998.
2. Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. – Мюнхен, 1949.
3. Горбач О. «Малорусько-німецький словарь» Є.Желехівського й С.Недільського // Малорусько-німецький словар. Желехівський Є., Недільський С. – Мюнхен, 1982. – Т. 2.
4. Пилинський М.М. Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б.Грінченка // Дослідження з мовознавства: Зб. ст. аспірантів і дисертантів. – К., 1962.
5. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України / За заг. ред. В.Грещука. – Івано-Франківськ, 1999.